

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

СЕРІЯ "САМ СОБІ РЕПЕТИТОР"

І.П. Юшук

УКРАЇНСЬКА МОВА

52 УРОКИ ГРАМОТНОСТІ

2232 ТЕСТИ

**ДОВІДНИК
ДЛЯ УЧНІВ 5–11 КЛАСІВ
ТА АБІТУРІЄНТІВ**



НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН
ТЕРНОПІЛЬ

УДК 371.32
ББК 81.2Укр-2
Ю 98

Ющук І. П.

Ю 98 Українська мова. 52 уроки грамотності. 2232 тести. Довідник для учнів 5–11 класів та абітурієнтів. / Ющук І.П. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан. — 240 с.

Довідник укладено згідно з чинною програмою з української мови для учнів 5–11 класів.

У даному посібнику запропоновано короткий виклад усього курсу української мови за 52 уроки. У 2232 тестових завданнях охоплено матеріал з усіх розділів шкільного курсу української мови (фонетики, орфографії, будови слова і словотвору, лексики і фразеології, морфології, синтаксису, пунктуації, культури мови і стилістики).

Тести можуть бути використані вчителями для організації системного опрацювання мовного матеріалу, під час поточного й тематичного контролю, учнями — на всіх етапах самостійної роботи щодо підвищення рівня своєї мовної компетенції, абітурієнтами — під час підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання. Ефективним буде їх застосування у навчальному процесі студентами, а також усіма, хто дбає про свою мовну культуру.

УДК 371.32
ББК 81.2Укр-2

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ВСТУП

1. Рідна мова

Рідна мова — це мова, створена твоїм народом. Для француза рідна мова — французька, для росіянина — російська, для українця — українська. Людина може погано знати рідну мову або й зовсім не знати її. Як Тетяна з поеми О. Пушкіна:

Она по-русски плохо знала,
Журналов наших не читала,
И выражалася с трудом
На языке своём родном.

Але рідна мова в людини одна — це мова її рідного народу й рідної землі.

Звичайно, усі ми недосконало знаємо рідну мову. Вона ж бо така багата на виражальні засоби, що й увітати собі важко. Як казав колись великий французький філософ Вольтер, основні європейські мови можна вивчити за шість років, а свою треба вчити все своє життя.

А чи ж обов'язково знати рідну мову? Хіба не все одно, якою мовою розмовляти? Щось все одно, а щось і не все одно. Чужа мова годиться для спілкування, якщо виникає така потреба (співрозмовник не знає твоєї мови), для одержання потрібної інформації, озвученої чужою мовою. Чужі мови треба знати, ними не можна нехтувати. Проте, як писав великий Тарас Шевченко,

І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь...

Нема кращих і гірших мов, але рідна мова найкраща саме тому, що вона якнайтонше пристосована до твого менталітету, до твого способу думання й світосприймання, які ти успадкував чи не на генному рівні від попередніх поколінь саме свого, а не чужого народу. Рідна мова підсилює інтелект людини, сприяє її розумовому розвитку.

Тарас Шевченко з п'ятнадцяти років опинився в російськомовному середовищі: пан Енгельгардт, Петербург, солдатчина в Оренбурзьких степах, знову Петербург (“в неволі виріс між чужими”). До речі, в до-

рослому віці Тарас Шевченко прожив в Україні всього тільки три роки. Але геніальним він став саме тому, що творив рідною мовою свого народу. І своєю творчістю Тарас Шевченко збагатив не тільки українську, а й світову культуру.

Панас Мирний в силу тогочасних умов мусив змалку користуватися чужою, російською мовою. Навіть свій щоденник у неповні шістнадцять років почав писати російською мовою. Та вже третього дня задумався: “Какое несчастье Украине, этой бедной вдове; народ подавлен, воспитание на родном языке запрещено... Несчастливая Украина!.. Не начать ли дневника писать на украинском языке? С завтрашнего дня же бросаю московский и берусь за свой”. І справді, наступного дня в щоденнику він записує вже рідною, українською мовою: “Я тільки знаю, що я дурень, та й превеликий, що не вчивсь нашої мови”. Від того часу й до кінця свого життя Панас Мирний пише тільки українською мовою — високохудожні, світового значення романи, повісті, оповідання, статті.

Борис Грінченко виховувався в сім'ї, де розмовляли тільки російською мовою (мати — росіянка, батько — російський офіцер), але зміг розкрити своє обдарування й зробити неоціненний внесок у розвиток української культури (згадаймо його чотиритомний Словник української мови, повісті “Сонячний промінь”, “Серед темної ночі”, “Під тихими вербами” тощо) саме тому, що повернувся до рідної мови свого народу.

У російськомовному середовищі починали своє життя й такі відомі українські письменники, як Олександр Олесь, Борис Антоненко-Давидович, Володимир Сосюра, та й хіба тільки вони? Але переборолі чужу, накинуту українцям мову й стали видатними діячами української культури. Володимир Сосюра пізніше згадував: “Один мені казав: — Зачем ты сменил королевскую флейту на сопилку? Я горяче відповів: “Сопилка” мені дорожча від тисяч королівських флейт”.

Ті, хто нав'язує українцям чужу мову (байдуже, російську, чи англійську, чи ще якусь) замість рідної, обіцяючи всілякі переваги, престиж і таке інше, мають на меті притупити інтелект української нації та перед світом виставити наш народ як неповноцінний, розумово обмежений, нездатний до самостійного інтелектуального життя, а отже, й до саморозвитку.

2. Довгий шлях української мови

Наша мова розвивається понад дві тисячі років.

Коли українську мову зіставляти з такою давньою мовою, як латинська (відома із VII ст. до н.е.), то впадає у вічі їхня помітна подібність і в фонетиці, і в лексиці, і в граматиці. Це свідчить, що наша мова в окремих своїх рисах почала формуватися ще задовго до нашого літочислення.

Коли в VI–VII ст. н.е. предки сучасних сербів і хорватів переселилися з території нинішньої України на Балкани, то вони вже понесли багато елементів, властивих і сучасній українській мові. У цих мовах і нашої багато слів, фонетичних і граматичних явищ спільні. Це дало підставу видатному мовознавцю Іванові Огієнкові стверджувати: “Глибше вивчення нашої мови показує, що вона багатьма своїми ознаками наближується скоріш до мови сербської, а не російської. І це відомий факт, що українець, який не знає російської мови, легше порозуміється з сербом, аніж з росіянином”.

У нас була своя писемність ще до прийняття християнства і, отже, своя літературна мова. “Першим історичним твором у нашій країні був “Літопис Аскольда”, започаткований близько 865–866 років і доведений, правдоподібно, до 883”, — робить висновок відомий історик Михайло Брайчевський і в іншому місці зазначає: “Що Русь уміла писати до 988 р. — давно заявлено в літературі... і засвідчено деякими писемними джерелами”.

Після прийняття християнства 988 року як літературну в Україні запроваджено старослов’янську (давньоболгарську) мову, якою були перекладені на той час богослужбові книги. Українська ж мова, відсунута з державного життя, розвивалася тільки в усних розмовах і в усній народній творчості. Щоправда, українські слова і форми слів то тут, то там проскакували і в тогочасних текстах, писаних старослов’янською мовою.

У Литовсько-Руській державі (XIV–XVI ст.) українська мова (один з її волинських діалектів) стає державною літературною мовою: нею пишуть закони, полемічні й художні твори, її вживають в урядових канцеляріях.

Сучасна українська літературна мова сформувалася в Запорозькій Січі, куди, починаючи із XVI ст., масово сходилися енергійні, часто високоосвічені як на той час молоді люди з усієї України, з усіх діалектних середовищ і приносили нові поняття, слова, у розмовах шліфували граматику, нормували фонетичну систему української мови. Збереглося чимало документів того часу, писаних мовби сучасною українською літературною мовою.

Тому, коли Іван Котляревський писав “Енеїду” і “Наталку Полтавку”, Тарас Шевченко — геніальну поезію, вони вже мали в своєму розпорядженні лексично багату й фонетично та граматично уніфіковану козацьку мову. До речі, й народні пісні творилися переважно в козацькому середовищі, звідки їх по всій Україні розносили кобзарі — колишні козаки. Тому й мова народних пісень (а їх нараховують понад двісті тисяч), де б їх не співали, великою мірою уніфікована, наддіалектна, загальноукраїнська.

Ще 1834 року російський академік Іларіон Срезневський писав про українську мову, що вона “є однією з найбагатших слов’янських мов, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства

слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може вже порівнятися з мовами культурними; щодо гнучкості й багатства синтаксичного — це мова поетична, музикальна, мальовнича”.

Тепер наша мова, завдяки велетенській праці українських письменників, артистів, науковців, — одна з найрозвиненіших, найбагатших і наймилозвучніших мов світу. Нею можна виразити однаково і найтонші душевні почуття, і найглибші філософські поняття. Українською мовою написано тисячі й тисячі чудових художніх творів, наукових праць, перекладено більшість шедеврів світової літератури. Нею однаково чудово звучать Біблія і поеми Гомера, “Декамерон” Дж. Бокаччо і “Дон-Кіхот” М. Сервантеса, твори В. Шекспіра і А. Міцкевича, поезії Дж. Байрона і О. Пушкіна. До речі, перша в світі “Енциклопедія кібернетики” (два томи, 1158 сторінок) була видана 1973 року українською мовою. І слів, і термінів, і спеціальних виразів для цього завжди в ній вистачало й вистачає. Треба лише досконало знати її.

3. Як вчити рідну мову

Рідну мову ви знаєте — хто краще, хто гірше, бо ж розмовляєте нею. І всі правила, про які піде далі мова, ви маєте в своїй голові. Їх ніхто не вигадав, вони властиві нашій мові. Тільки не завжди ми їх усвідомлюємо, тому часом робимо помилки. Помилки бувають лексичні, правописні, граматичні, стилістичні. Як їх позбутися?

Слова, граматику й стилістику рідної мови людина засвоює, спілкуючись нею. Що це означає? А це означає не тільки те, що треба всюди й завжди розмовляти рідною мовою — тоді людина мимоволі активізує в своїй пам’яті слова, вирази, граматичні звороти, орієнтується в доречності вживання тих чи інших мовних засобів, а також бачить прогалини в своїх знаннях рідної мови.

Треба ще й багато читати рідною мовою — художню, наукову літературу, газети, журнали. Хіба не цікаво якомога більше дізнаватися про навколишній світ, щоб потім добре почуватися в ньому? Звичайно, траплятимуться й незрозумілі слова, вирази. Про значення деяких з них можна буде здогадатися з контексту, але й без словника тут не обійтися. Тепер уже є чимало тлумачних словників української мови — загальномовних і спеціальних. Чим більше слів рідної мови людина знає, тим ясніше й чіткіше вона міркує в різних, часом непростих ситуаціях.

Щодо граматичних і правописних правил, то їх не треба зазубрювати — їх треба розуміти, як багато що в житті. Наша мова побудована надзвичайно логічно. Отож треба насамперед з’ясувати для себе логіку

того чи іншого мовного явища. Для того слід не лише прочитати правило, а й відразу перевірити його на прикладах — і не тільки на тих, якими проілюстровано правило, а й на своїх власних. Важливе не правило саме по собі, а його конкретне застосування в мовленні. Разом із поглибленим знанням мови приходить і грамотність, яка так часто кульгає у нас.

4. Логічна структура мови

Мова є чіткою та логічно організованою системою знаків і правил. Тому людина й може легко оволодіти нею.

Мова складається з двох нероздільних явищ: *мовних засобів*, які ми тримаємо в своїй пам'яті, і *мовлення*, яке існує в усному і писемному спілкуванні. Мовні засоби реалізуються в мовленні; мовлення формує і живить мовні засоби.

Серед **мовних засобів** розрізняємо три основні функціонально-структурні компоненти: *фонетику* (звуковий склад), *лексику* (сукупність слів) і *граматику* (набір правил та засобів для реалізації їх).

Фонетика — це матеріальна оболонка мови. Завдяки звукам, тобто різним коливанням повітря, які діють на барабанні перетинки наших вух, мова набуває відчутної форми: ми чуємо свого співбесідника, і співбесідник чує нас.

За допомогою **лексики** ми членуємо уявлюваний нами світ на окремі елементи й присвоюємо їм певні назви — слова. І коли ми спілкуємося, коли передаємо іншій людині чи людям певну інформацію, то замість предметів і явищ ми використовуємо відповідні слова як умовні знаки цих предметів і явищ.

ГраMATика (морфологія і синтаксис) виражає різні зв'язки між предметами та явищами й деякі найважливіші властивості буття. За допомогою її засобів ми з окремих слів монтуємо моделі подій, явищ, станів тощо, тобто творимо осмислені речення і таким чином передаємо потрібну інформацію іншим людям.

Кожен із названих вище основних функціонально-структурних компонентів мови має свою, певним чином організовану систему засобів, потрібних для виконання мовою своїх функцій.

Мовлення має сім рівнів вираження.

Найнижчий рівень — **фонемний**. Фонемі (окремі типові звуки) самі по собі змісту не виражають: **а, б, в**. Але з них будуються всі вищі рівні мовлення.

Наступний рівень, який виражає поки що лише найзагальніші елементи змісту, — **морфемний**. Морфемі (значущі частини слова) — стандартизований, наділений певним значенням будівельний матеріал для слів. Вони існують лише в складі слів. З трьох звуків **б, з, е** можемо скласти префікс

без-, його можемо додати до кореня, приєднати ще певний суфікс та закінчення. Але самі по собі ні префікс, ні корінь, ні суфікс, ні закінчення не передають ніякого конкретного змісту.

Рівень **слова** передає вже конкретні елементи змісту, наприклад, з префікса **без-**, кореня **-хмар-**, суфікса **-н-** і закінчення **-ий** утворимо слово *безхмарний*, що має вже певне лексичне значення. Але саме по собі слово, якщо воно не в реченні, змісту не виражає.

Рівень **словосполучення** уточнює значення окремих слів як виражальних засобів, готує їх до вираження конкретного змісту в реченні: *безхмарне дитинство*. Тут значення слова *безхмарне* не те саме, що, скажімо, в словосполученні *безхмарне небо*. У словосполученні всі значення слова, непотрібні для вираження певного змісту, відсікаються, залишається лише актуальне значення.

Зміст виражається **реченням**: *Минає безхмарне дитинство*. Але часто одного речення буває недостатньо для вираження певної інформації. Тоді речення об'єднуємо в **складні синтаксичні єдності**, які творять **текст**: *Скоро закінчую школу. Минає безхмарне дитинство. Потрібно обирати професію, щоб потім працювати, не бути зайвим у житті*.

Така ієрархічна організація виражальних засобів (**фонема — морфема — слово — словосполучення — речення — складна синтаксична єдність — текст**) забезпечує економне й досить точне вираження змісту.

Отже, вивчати рідну мову — це означає збагнути її внутрішню логіку і якнайповніше оволодіти її виражальними засобами.

ФОНЕТИКА І ПРАВОПИС

Фонетика — це звуки мови. **Звуки** ми вимовляємо й чуємо. Це коливання повітря. На письмі звуки позначаємо за допомогою умовних знаків — букв. **Букви** ми пишемо й бачимо. Це залишки фарби на папері. Розділ науки про мову, який вивчає звуки мови, також називають фонетикою.

УРОК 1. Букви і звуки

1. Український алфавіт. 2. Звукове значення деяких букв. 3. Принципи українського правопису.

1. Український алфавіт

Усі букви, розташовані **в певному порядку**, називаються алфавітом (абеткою, азбукою).

У сучасному українському алфавіті 33 букви. Вони розташовані в такому порядку і мають такі назви:

Аа — (а)	Іі — (і)	Тт — (те)
Бб — (бе)	Її — (йі)	Уу — (у)
Вв — (ве)	Йй — (й)	Фф — (еф)
Гг — (ге)	Кк — (ка)	Хх — (ха)
Ґґ — (ґе)	Лл — (ел)	Цц — (це)
Дд — (де)	Мм — (ем)	Чч — (че)
Ее — (е)	Нн — (ен)	Шш — (ша)
Єє — (йе)	Оо — (о)	Щщ — (ща)
Жж — (же)	Пп — (пе)	Ьь — (м'який знак)
Зз — (зе)	Рр — (ер)	Юю — (йу)
Ии — (и)	Сс — (ес)	Яя — (йа)

Розташування букв в алфавіті традиційне, ніякої закономірності в ньому немає. Його треба запам'ятати механічно. Щоб полегшити його запам'ятовування, алфавіт слід розбити на кілька груп. Спочатку запам'ятовуємо перші шість букв: **а, б, в, г, ґ, д**; потім ще п'ять: **е, є, ж, з, и**. Далі складаємо ніби сполучення слів: 1) *і йї коло мене*; 2) *о просто*; 3) *уф — ха, це чаша ще*. І останні три букви знову запам'ятовуємо: **ь, ю, я**.

За алфавітом, щоб легко знаходити їх, розміщують слова в словниках, довідниках, енциклопедіях, картотеках, складають списки людей, різні

каталоги тощо. Розташовуючи слова за алфавітом, враховують не тільки їхні перші букви, а й усі наступні. Апостроф (') і дефіс (-) при розташуванні слів за алфавітом не враховуються.

Перевір себе. Подані слова розташуй строго за алфавітом.

I. *Угорі, інтерв'ю, удвох, віраж, вислуга, узимку, виріб, віха, сніп, коке, кенгуру.*

II. *Метал, вітер, виверт, навиворіт, окріп, легко, лад, жито, кліщі, кліщ, мільдю, рілля, полин, повесні, глід, дзбан, ридван, митра, шум, наперекір, навмисне, внизу.*

Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися: 1) побажання; 2) вислів давньоримського поета Горація.

2. Звукове значення деяких букв

Більшість букв точно відповідають окремим звукам. Але є частина букв (**я, ю, є, ї, щ, ь, дж, дз**), які мають свої особливості в позначенні звуків.

Буква **ь** сама по собі ніякого звука не позначає. Вона вживається лише для позначення м'якості приголосних: *день* [ден'], *льон* [л'он], *кан'йон* [кан'йон], *порт'єра* [порт'єра].

Букви **ї** та **щ** завжди позначають два звуки: перша — **йі**, друга — **шч**: *їжак* [йіжак], *поїзд* [пойїзд], *з'їзд* [зйїзд], *щит* [шчит], *плащ* [плащч].

Букви **я, ю, є** мають двояке значення:

1) безпосередньо після приголосного вони позначають м'якість попереднього приголосного (як і м'який знак) і відповідно голосні звуки **а, у, є**: *нянька* [н'ан'ка], *лялька* [л'ал'ка], *нюанс* [н'уанс], *тютюн* [т'ут'ун], *синє* [син'є];

2) в інших позиціях (на початку слова, після голосного, після апострофа й м'якого знака) вони позначають відповідно два звуки **йа, йу, йє**: *яма* [йама], *пояс* [пойас], *зв'язок* [звйязок], *альянс* [ал'йанс], *юрба* [йурба], *в'юн* [вйун], *поєдинок* [пойєдинок].

Буквосполучення **дж** і **дз** мають також двояке значення:

1) на межі префікса і кореня вони позначають відповідно два звуки **д+ж** і **д+з**: *піджвлення*, *переджнвний*, *надзвичайний*, *відзнака*;

2) в інших позиціях вони позначають відповідно один звук — **дж** і **дз**: *джерело*, *джунглі*, *погоджений*, *затверджений*, *дзвінок*, *кукурудза*.

Перевір себе. Запиши слова у три колонки: 1) звуків менше, ніж букв; 2) звуків і букв порівну; 3) звуків більше, ніж букв.

Стернище, зв'язквець, дядько, каюта, очерет, якір, кип'ятильня, клямка, окунь, з'ясуйте, збуджений, okazia, стоїчно, шифон'єр, сиджу, юрба, щепка, квітень, остюк, зброя, кар'єра, ньютон, видзвонити.

Ключ. Із других букв виписаних слів має скластися початок вислову Т. Шевченка: “...то й мудрість би була своя”.

3. Принципи українського правопису

В українському правописі застосовуються такі принципи написання слів:

- 1) фонетичний — пишемо, як чуємо: *товариство, чесний, каньйон*;
- 2) морфологічний — ту саму морфему пишемо завжди однаково незалежно від її звучання: *брат* — *братство* [бра́цтво], *вчиш* — *вчишся* [ўчіс'а], *стежка* — *на стежці* [стéз'ц'і];
- 3) розрізнявальний — слова, які звучать однаково, але мають різне значення, пишемо по-різному: *кривий ріг* — *Кривий Ріг*, *роман* — *Роман*;
- 4) традиційний — за традицією вживаємо букви **я, ю, є, ї, щ**, хоч би краще було кожен звук, що позначають ці букви, позначати окремо.

Перевір себе. Слова запиши у дві колонки: 1) написані за морфологічним принципом; 2) написані за фонетичним принципом.

Узлісся, адвокатство, повсякденний, заїзний, обласний, купецтво, зберешся, просьба, однотижневий, льон, розчин.

Ключ. Із других букв виписаних слів має скластися два слова, пропущені у вислові О. Підсухи: “Зроби ... людині і ...”.

УРОК 2. Творення звуків

1. Участь голосу й шуму у творенні звуків.
2. Творення приголосних.
3. Творення голосних.

1. Участь голосу й шуму у творенні звуків

Фонетика української мови — це чітко зорганізована система звуків, підпорядкована певним фонетичним законам. Основних звуків (фонем), за допомогою яких ми творимо й упізнаємо слова, в українській мові є 38.

Кожен звук є поєднанням чотирьох одночасних мовленнєвих дій.

Перша дія полягає в участі у творенні звука **тону** (голосу), який виникає внаслідок коливання голосових зв'язок, й **шуму**, який утворюється внаслідок подолання різних перепон на шляху видихуваного повітря.

При цьому можливі чотири комбінації:

- 1) у творенні звука бере участь лише **чистий тон** — виникають голосні **а, о, у, е, и, ї**, яких є 6;

2) **тон переважає** над шумом — виникають сонорні **м, в, н, л, р, й**, яких є 6, не рахуючи трьох м'яких **н', л', р'** (запам'ятати їх можна у вислові: *ми винили рій*);

3) **шум переважає** над тоном — виникають дзвінки: **б, д, з, ж, г, г + дз, дж**, яких є 8 (6 звичайних і 2 африкати), не рахуючи трьох м'яких **д', з', дз'** (запам'ятати їх можна у вислові: *буде гоже гедзю у джазі*);

4) чується **тільки шум** (голосові зв'язки не дрижать) — виникають глухі: **п, т, с, ш, к, х + ц, ч + ф**, яких є 9 (6 звичайних, 2 африкати і 1 запозичений), не рахуючи трьох м'яких **т', с', ц'** (запам'ятати їх можна у вислові: *усе це кафе "Птах і чаша"*).

У шкільних підручниках сонорні зараховують до дзвінчикх. Тим часом їхні властивості зовсім різні. Сонорні ніколи не оглушуються (*кілька-поверховий*), глухі перед ними не стають дзвінками (*слово, твір*). Справжні дзвінки у вимові можуть оглушуватися (*легко* [лэхко]), глухі перед ними звучать дзвінко (*просьба* [прóз'ба], *боротьба* [бород'ба]).

2. Творення приголосних

Творення приголосних відбувається так.

Перша дія пов'язана із використанням шуму, внаслідок чого розрізняємо сонорні, дзвінки й глухі приголосні (див. вище).

Друга дія передбачає чотири можливі розташування перепони на шляху видихуваного повітря:

1) **на губах** — виникають губні **м, в, п, б, ф** (запам'ятати їх можна у вислові: *мавпа Буф*);

2) **на зубах** — виникають зубні **д, т, з, дз, с, ц, л, н** (запам'ятати їх можна у вислові: *де ти з'їси ці лини*);

3) **на піднебінні** — виникають передньопіднебінні **р, й, ш, ч, ж, дж** (запам'ятати їх можна у вислові: *Рой, ще їжджу*);

4) **у задній частині** ротової порожнини — виникають задньоротові **г, к, х, г** (запам'ятати їх можна у вислові: *хуга гука*).

Третя дія має на увазі три можливі способи подолання перепони:

1) видихуване повітря **прориває** перепону — виникають зімкнені **б, д, г, к** і под.;

2) повітря проходить **крізь щілину** — виникають щілинні **з, с, ж, х** і под.;

3) повітря **спочатку прориває** перепону, **а потім** проходить **крізь щілину** — виникають зімкнено-щілинні африкати **дз, дж, ц, ч**. Сюди ж зараховуємо і **р**, у якому це повторюється 2–3 рази.

Четверта дія полягає:

1) у непіднятті спинки язика — виникають тверді **л, д, с** і под.;

2) у піднятті спинки язика — виникають м'які л', д', с' і под.

Отже, якщо водночас поєднуються такі чотири дії, за яких: 1) шум переважає над тоном; 2) перепона виникає на зубах; 3) повітря прориває перепону; 4) спинка язика не піднята, — то ми сприйmemo це як звук д. Якщо ж: 1) тон переважає над шумом; 2) перепона виникає на піднебінні; 3) повітря проходить крізь щілину; 4) спинка язика піднята, — то ми чуємо м'який звук й.

Система приголосних має такий вигляд — поки що без м'яких приголосних, які дублюють відповідні тверді зубні (з. — зімкнені; ц. — щілинні; з.-ц. — зімкнено-щілинні, або афrikати):

За участю тону й шуму	За місцем і способом творення								
	губні		зубні			піднебінні		задньоротові	
	з.	ц.	з.	з.-ц.	ц.	з.-ц.	ц.	з.	ц.
сонорні	м	в	н	—	л	р	й	—	—
дзвінкі	б	—	д	ДЗ	з	ДЖ	ж	г	г
глухі	п	ф	т	ц	с	ч	ш	к	х

За характерним шумом виділяємо ще шиплячі **ш, ч, ж, ДЖ** (запам'ятати їх можна у вислові: *ще їжджу*) та свистячі **с, с', ц, ц', з, з', ДЗ, ДЗ'** (запам'ятати їх можна у дитячій вимові: *сце їдзу*).

Перевір себе 1. Запиши слова у три колонки залежно від того, яким приголосним починається слово: 1) сонорним; 2) дзвінким; 3) глухим.

Заспів, коралі, цап, йогурт, рів, блукач, лото, желе, фото, дзвін, вепр, лови, поле, щит, джинси, набат, таксі, мить, горіх, сплав.

Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися закінчення вислову А. Франса: “*Допитливість...*”.

Перевір себе 2. Запиши слова у чотири колонки залежно від того, яким приголосним починається слово: 1) губним; 2) зубним; 3) піднебінним; 4) задньоротовим.

Буришин, човен, кріп, поле, гроно, ласоці, хірург, тин, тирлига, мандрівник, журі, ціле, річ, номер, джерело, талатан, фарба, зерно, дзьоб, шланг, хутро, вітраж, круг, вершки, ймовірно, діти, гасло.

Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися закінчення вислову давньогрецького філософа Демокріта: “*Якщо ти навіть сам із собою,...*”.

Перевір себе 3. Запиши слова у дві колонки залежно від того, яким приголосним починається слово: 1) шиплячим; 2) свистячим. Інших слів не виписуй.

Галузь, чіп, зяб, спрожогу, жар, джерело, хліб, цвіт, шум, дзвін, гамір, чота, шалений, фінал, синє.

Ключ. З останніх букв мають скластися два пропущені слова у вислові англійського письменника Дж. Голсуорсі: “Якщо ви не думаєте ..., то й не матимете його”.

3. Творення голосних

Творення голосних відбувається так.

Перша дія — увімкнення голосових зв'язок, за допомогою яких утворюється чистий тон (див. вище).

Друга дія полягає в напруженні частини язика:

- 1) **передньої** — виникають голосні переднього ряду **е, и, і**;
- 2) **задньої** — виникають голосні заднього ряду **а, о, у**.

Третя дія передбачає піднесення напруженої частини язика в три положення:

- 1) **найнижче** — виникають голосні **е, а**;
- 2) **середнє** — виникають голосні **и, о**;
- 3) **найвище** — голосні **і, у**.

Четверта дія — це:

- 1) **підсилення** голосом — наголошений голосний;
- 2) **непідсилення** — ненаголошений голосний.

Отже, якщо водночас поєднуються такі чотири дії, за яких: 1) виникає чистий тон; 2) напружується задня частина язика; 3) ця частина язика підноситься середньо; 4) звук не підсилюється, — то ми сприйmemo це як звук **о** в слові *обід*. Якщо ж: 1) так само чується чистий тон; 2) напружується передня частина язика; 3) ця частина язика підноситься найвище; 4) звук підсилюється, — то ми сприйmemo це як звук **і** в цьому самому слові. А якщо підсилимо не другий, а перший голосний, то почуємо вже слово *обід*.

Система голосних має такий вигляд:

Піднесення	Ряд	
	передній	задній
високе	і	у
середнє	и	о
низьке	е	а

Перевір себе. Слово складається з п'яти звуків. Прочитай його за поданими ознаками звуків.

1) чистий тон, задній ряд, високе піднесення, ненаголошений; 2) глухий, зубний, зімкнений, м'який; 3) чистий тон, передній ряд, високе піднесення, наголошений; 4) глухий, задньоротовий, щільний, твердий; 5) чистий тон, задній ряд, низьке піднесення, ненаголошений.

УРОК 3. Правопис приголосних

1. Правопис сонорних, дзвінких і глухих приголосних. 2. Тверді, м'які та пом'якшені приголосні. 3. Вживання м'якого знака. 4. Вживання апострофа.

1. Правопис сонорних, дзвінких і глухих приголосних

Сонорні (*ми винили рій*) завжди вимовляються чітко. Ні до дзвінких, ні до глухих вони не уподібнюються. І, до речі, звук **в** ніколи не переходить у глухий **ф**, а навпаки, перед приголосними та наприкінці слова наближається до короткого голосного **у**: *лавка* [лаўка], *ківш* [к'іўш], *казав* [казаў].

Дзвінки й глухі, крім запозиченого звука **ф**, становлять пари (див. таблицю приголосних) і можуть іноді сплутуватися.

Дзвінки в українській мові завжди вимовляються дзвінко: *гриб*, *плід*, *мимохідь*, *казка*, *везти*. Оглушується перед глухими дзвінкий **г** лише в словах *легко*, *возко*, *нігті*, *кігті*, *дігтяр* і похідних. В інших словах **г** вимовляється чітко: *могти*, *берегти*, *мигтіти*, *мигцем*. Крім того, оглушується дзвінкий **д** у словах *жердка*, *шотландка*, *голландка*, *зеландка* і подібних, проте в них пишемо букву **д**, як і в словах *жердина*, *Шотландія* тощо. Але в словах *зітхати*, *натхнення* відповідно до правопису пишемо букву **т**, хоч вони й походять від слів *дихати*, *надихати*.

У префіксах **роз-**, **без-** кінцевий дзвінкий **з** може зазнавати різних змін, так чи інакше уподібнюючись до наступного приголосного залежно від його характеру. У словах *розсада* [росáда] і *розсіл* [рос'іл] його й зовсім не чути. Проте в цих префіксах завжди пишемо букву **з**: *розклад* [рòзклад], *безпека* [бе"зпéка], *розжєврїти* [рож:євр'іти], *безшумно* [бе"жшўмно]..

Префікс **з-** перед глухими оглушується, але перед свистячими й шиплячими глухими пишемо все-таки **з**, оскільки перед цими приголосними можлива й дзвінка вимова цього префікса: *зсунути*, *зіцлити*, *зчорнити*, *зшити*. Перед іншими глухими (*кафе "Птах"*) пишемо відповідно до вимови **с**: *сказати*, *сформувати*, *спитати*, *стиснути*, *схвалити*.

Глухі приголосні перед дзвінкими (але не перед сонорними!) уподібнюються до парних їм дзвінких. Проте таких випадків в українській мові небагато. Це відбувається приблизно в одинадцяти незапозичених словах (*боротьба, молотьба, клятьба, просьба, лічба, Великдень, повсякденний, якби, аякже, отже, осьде*) та в кількох запозичених (*вокзал, экзамен, рюкзак, анекдот, футбол, айсберг*). Їх можна запам'ятати. (Слова “косьба”, яке часом наводять тут як приклад, в українській мові немає, є *косовиця*.)

Перевір себе 1. Випиши у дві колонки слова зі вставленими буквами, що позначають: 1) дзвінки приголосні; 2) глухі приголосні.

Вхі(д, т)чини, во(г, х)ко, стов(б, п), про(з, с)ьба, сте(ж, ш)ка, Вели(г, к) день, обгор(д, т)ка, кі(г, х)ті, стере(г, х)ти, тихохі(д, т), мабу(д, т)ь, удво(г, х), (з, с)цідити, ле(г, х)ко, лі(д)ж, ч)ба, змо(г, х)ти, на(д, т)хмарний, ая(г, к)же, сту(б, п)ка, бли(з, с)ький, ло(ж, ш)ка, ри(з, с)ка.

Ключ. Із других букв повинен скластися вислів Й.В. Гете.

Перевір себе 2. Випиши у дві колонки слова зі вставленими в префіксах: 1) буквою з; 2) буквою с.

Ро..тяг, бе..коштовно, ..кін, ро..сіл, не..кінченне, ..хрон, бе..сумнівно, не..промога, ..сув, ..кат, не..тихаюче, ..шивка.

Ключ. З останніх букв повинен скластися початок прислів'я: “... щоб тільки кашкет носити”.

2. Тверді, м'які та пом'якшені приголосні

М'якими в будь-якій позиції можуть бути лише зубні приголосні (*де ти з'їси ці лини*): *вочевидь, різьба, сіль, тіль*. Зубні приголосні вимовляються, як правило, м'яко перед зубними м'якими та губними пом'якшеними, хоч на письмі їхня м'якість і не позначається: *дні* [д'н'і], *кузня* [к'уз'н'а], *сніг* [с'н'іг], *свято* [с'в'ато], *цвіт* [ц'в'іт], *дзвякнути* [дз'в'акнути].

Приголосний **р** м'яким буває лише перед голосними: *буря, грюк, ларьок*. Перед приголосними й у кінці слова він завжди твердий: *чимало бур, ларки*. І слово *Горький* слід вимовляти з твердим **р**, незважаючи на його написання: [г'оркий].

Приголосний **й** постійно м'який: *ясний* [йасній].

Інші приголосні (губні, шиплячі, задньоротові) лише пом'якшуються — перед голосним **і**: *місто, вітер, пізно, шість, чітко, гірка, хід*. Перед іншими голосними пом'якшуються губні після м'якого свистячого: *свято* [с'в'ато], *дзвяк* [дз'в'ак], а також подовжені шиплячі: *подружжя* [подруж:'а], *затишшя* [затіш:'а], *ніччю* [н'іч:'у].

У словах іншомовного походження губні та задньоротові можуть вимовлятися як із пом'якшенням (що, зрештою, не відповідає законам української мови), так і зі звуком **й**: *бюро* [б'урó] і [бйурó], *кювет* [к'увét] і [кйувét], *гюур* [г'аур] і [гйаур], *бязь* [б'аз'] і [бйаз']. Шиплячі вимовляються лише твердо: *журі*, *парашут*, *Жуль Верн*, *Чурльоніс*, *Шауляй*.

Перевір себе. Випиши у дві колонки слова з приголосними: 1) пом'якшеними; 2) м'якими.

Прозаїк, півкроку, шків, уміти, яблуко, сумнів, таксі, відкуп, цілина, ліс, перехід, гніт, честь.

Ключ. З останніх букв має скластися закінчення афоризму “*Переможці не вірять...*”.

3. Вживання м'якого знака

М'який знак може ставиться лише після букв, що позначають зубні приголосні (*де ти з'їси ці лини*), та після **р** тільки перед **о** (виняток: *Горький*).

Наприкінці слова, перед твердими приголосними та перед **о** м'який знак ставимо відповідно до вимови (чуємо і пишемо): *мідь, мить, сталь, міць, день; нянька, призьба, ницьма, цьвохнути; польовий, тьохкати, сьомий, трьох.*

Перед м'якими, пом'якшеними й шиплячими м'який знак звичайно не ставиться: *лазня* [ла́з'н'а], *цвях* [ц'в'ах], *уманський* [у́ман'с'кий], *Уманщина* [у́ман'щина], *корінчик*, *безбатченко*, *менше*.

Перед м'якими, пом'якшеними й шиплячими м'який знак вживається лише в таких випадках:

1) для позначення м'якого **л'**: *гуцульський, ковальський, читальня, більше;*

2) у непрямих відмінках та в присвійних прикметниках, якщо м'який знак є в початковій формі: *у скриньці* (бо *скринька*), *у бруньці* (бо *брунька*), *на кузьці* (бо *кузька*), але *у хатинці* (бо *хатинка*), *у лунці* (бо *лунка*), *на галузці* (бо *галузка*); *Вутаньці, Вутаньчин* (бо *Вутанька*), але *Устинці, Устинчин* (бо *Устинка*);

3) у дієсловах перед **-ся** (**-сь**), якщо м'який знак є у формі без **-ся**: *вчитьсья, збираютьсья, підводсья, розгляньсья, станьсья;*

4) як виняток у словах *тьмяний, різьбяр, няньчити, бриньчати.*

Ті ж правила вживання м'якого знака діють і в написанні іншомовних слів. Єдина особливість їх полягає в тому, що м'який знак тут може ставитися також перед **й, я, ю, є, ї** (у незапозичених словах такого не буває): *павільйон, каньйон, пасьянс, Дьяконов, Нью-Йорк, ательсь, Ананьїн, Танганьїка*. Апостроф після букв, що позначають зубні, не ставиться.

Перевір себе. Запиши слова у дві колонки: 1) у які вставлено м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Зненац..ка, цар..ок, уйгурс..кий, дз..вякати, знад..ність, (в) авос..ці, цар..ки, (на) стеблін..ці, (у) мис..ці, винос..ся (наказовий спосіб), уціл..нення, ус..мішка, камін..чик, Тан..чин, (у) жмен..ці, путивл..ський, уман..ський, розріс..ся, вгомониш..ся, їдал..ня, брин..чати, (в) колис..ці, освіт..ній, велетен..ський, різ..бяр, осмілят..ся, ател..є, (багато) облич.., безбат..ченко, т..мняний.

Ключ. Із других букв (слів, що в дужках, не враховувати) повинен скластися вислів Галілео Галілея.

4. Вживання апострофа

Апостроф ставиться перед **я, ю, є, ї** і вказує, що ці букви позначають відповідно два звуки **йа, йу, йе, йі** після твердого приголосного. Отже, апостроф рівнозначний букві **й**.

У незапозичених словах апостроф ставимо перед **я, ю, є, ї** після губних (*мавна Буф*), якщо губний стоїть на початку кореня, після голосного або після **р**: *розв'язок, зм'яклий, здоров'я, черв'як, арф'яр*. В інших випадках апостроф не ставиться: *свято, різдвяний, духмянний, морквяний, мавпячий*. Винятків нема.

Після **р** перед **я, ю, є, ї** апостроф ставимо, якщо в літературній вимові далі чується звук **й**: *сузір'я* [сузі'рія], *бур'ян* [бурі'ян], але: *буря* [бур'а], *гарячий* [гар'ачий].

Апостроф ставимо перед **я, ю, є, ї** після префіксів та словотвірних частин, які закінчуються на будь-який приголосний: *з'єднаний, під'юдити, між'ярусний, дит'ясла, Мін'юст, пів'ящика*. (Слів “двох'ярусний”, “трьох'ярусний”, які часом наводять тут як приклади, в українській мові немає, є *двојарусний, триярусний*, у яких апостроф ставити не треба.)

В іншомовних словах апостроф перед **я, ю, є, ї** може ставитися після губних, піднебінних і задньоротових: *комп'ютер, інтерв'ю, миш'як, Руж'є, Григор'єв, Лук'ян, Х'юстон, Монтеск'є*. Але в деяких словах, переважно запозичених з французької мови, апостроф у цій позиції не ставлять, хоч це й не відповідає фонетичним законам української мови: *бюджет, бюро, бюст, гравюра, гюрза, кюрі, манікюр, пюпітр, пюре, фюзеляж, Гюйгенс, Мюллер, Бядуля, бязь*.

У кількох іншомовних словах апостроф ставимо після зубних приголосних, оскільки ними закінчуються іншомовні префікси: *ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктивит, кон'юнктура, пан'європейський*.

Перевір себе. Запиши слова у дві колонки: 1) зі вставленим апострофом; 2) без апострофа.

Св..ятковий, різдв..яний, острів..янин, духм..яний, сурм..яний, медв..яний, зм..який, присв..ята, слов..яни, тьм..яний, дзв..якнути, цв..ях, пір..я, рутв..яний, знічев..я, ін..екція, моркв..яний, мавп..ячий, з..ясувати, різьб..яр, ім..я.

Ключ. Із других букв першої колонки повинно скластися слово, яким закінчується вислів Іммануїла Канта: “Закон, що живе в нас, називається...”.

УРОК 4. Подовження приголосних і подвоєння букв

1. Подовження приголосних внаслідок збігу. 2. Подовження м’яких і пом’якшених приголосних. 3. Подовження приголосних внаслідок уподібнення. 4. Подвоєння букв в іншомовних словах.

1. Подовження приголосних внаслідок збігу

Подовження приголосних у незапозичених словах (на письмі подвоєння букв) відбувається в основному **внаслідок збігу** однакових звуків на межі значущих частин слова: *віддати, денний, піднісся, юннат*.

Префікси в українській мові закінчуються на приголосні **д (від-, під-, над-, перед-), з (з-, роз-, без-), в (в-, пів-)** та **б (об-)**: *віддаль, піддовбати, наддерти, переддень, зовні, роззброїти, беззвучний, ввечері, піввідра, оббілити*. Отже, лише ці приголосні й можуть подовжуватися на межі префікса й наступної частини слова.

На межі попередньої частини слова і суфікса подовжується лише приголосний **н**, якщо твірна основа (корінь чи суфікс) закінчується на **н**: *законний, пісенний, вершинний, буденний, буденність*. У словах *буквений, пореформений, казармений, шалений, скажений, жаданий, дерев’яний* і под. такого збігу приголосних нема, оскільки твірна основа в них закінчується не на **н** (*буква, реформа, казарма* тощо).

Крім того, приголосний **н** подовжується в наголошених суфіксах **-énний, -ánний**:

1) якщо прикметник вказує на збільшену міру якості: *здоровénний, страше́нний, височéнний, числéнний* (але нема подовження в словах *шалений, скажений, жаданий* і под., бо вони вказують на звичайну велику міру якості);

2) якщо прикметник вказує на повну неможливість ознаки, зумовленої певною дією: *нездійсéнний, недоторка́нний, нездолáнний* (їх треба відрізняти від подібних слів, але з іншим наголосом і значенням: *нездíйснений, недотóрканий, нездо́ланий*);

3) якщо це старослов'янizm: *священний, огненний, блаженний, окаянний*.

Приголосний **н** подовжується з різних причин також у словах *останній, стараний, притаманий, захланий*.

У кількох дієсловах з основою на **с** при додаванні постфікса **-ся** подовжується м'який **с'**: *піднісся, розрісся, пасся*.

Перевір себе. Запиши слова у дві колонки: 1) з подвоєнням узятих у дужки букв; 2) без подвоєння.

Прославлє(н)ий, спі(в)ітчизник, розрі(с)я, дерев'я(н)ий, спасє(н)ий, здрібне(н)ий, букве(н)ий, верши(н)ий.

Ключ. Із других букв має скластися слово, яким закінчується вислів О. Довженка: “*Все найдорожче і найважче...*”.

2. Подовження м'яких і пом'якшених приголосних

Подовження м'яких і пом'якшених приголосних сталося через уподібнення звука **й** до попереднього м'якого приголосного.

Колись в іменниках на зразок *життя, колосся, стаття, затишшя* і подібних, як ще й тепер у словах *подвір'я* [подв'ірія], *сузір'я* [суз'ірія], був суфікс **й**. Тоді було [жит'йá], [колос'йá], [стат'йá], [затиш'йá]. Але суфікс **й**, як м'який, уподібнився до попереднього м'якого і став звучати так само — відбулося подовження м'якого приголосного. Проте якщо між попереднім м'яким і звуком **й** було вставлено голосний **е**, то такого уподібнення, а отже, й подовження м'якого звука не відбулося (звук **й** залишився незміненим): *багато статей, постатейний, житейський*.

Таке саме уподібнення **й** до попереднього м'якого сталося і в закінченні **-ю** в орудному відмінку однини іменників III відміни: *сіллю, річчю*. Колись було [с'іл'йю], [р'іч'йю]), як і тепер ще є в словах *кров'ю* [крóўйю], *матір'ю* [мáт'ірью].

Подовжилися лише м'які зубні й шиплячі (тоді вони були теж м'які). Губні, приголосний **р** та задньоротові подовжитися не могли, бо вони не були м'якими. Якщо ж твірна основа закінчувалася двома приголосними, то останній приголосний не подовжився (“третій зайвий”) і відповідно не подвоюються букви: *лист* — *листя*, *місто* — *передмістя*, *радість* — *радістю*, *жовч* — *жовчю*. Тому й правило звучить: подовжуються м'які зубні (*де ти з'їси ці лини*) та пом'якшені шиплячі (*це їжджу*) **між двома голосними**.

Але в назвах молодих істот подовження приголосних не відбувається: *теля, козеня, порося*.